

УДК [39:81'28:[7.04:27-526.62](477.46-21)"18/19"(092)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.01.027>

**«ЗВЕНИГОРОДЩИНА.
ШЕВЧЕНКОВА БАТЬКІВЩИНА
З ПОГЛЯДУ ЕТНОГРАФІЧНОГО
ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОГО»
ЯК ДжЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
ТРАДИЦІЇ ХАТНЬОЇ ІКОНИ**

Оксана ТРИСКА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4717-4396>

кандидат мистецтвознавства,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ народного мистецтва,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: oksana_triska@yahoo.de

У статті проаналізовано народну обрядовість Звенигородщини з точки зору релігійних побутових традицій. Актуальність розвідки полягає у введенні до мистецтвознавчого контексту праці А. Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного». Предметом дослідження є народний календар, легенди та християнські вірування, об'єктом — обрядові традиції, пов'язані з богослов'ям та утилітарністю хатньої ікони. Метою дослідження є поєднання народної обрядовості з тематикою ікон, поширених в сільському середовищі останньої чверті XIX — початку XX століття. У праці використаний структурний метод — як головний для комплексного аналізу звичаєвості, а також порівняльний, який дає змогу провести паралелі між фольклорними, релігійними та іконописними традиціями описаного регіону.

З'ясовано, що народні звичаї Звенигородщини демонструють глибоку архаїчність сільського укладу життя. Аналіз релігійних обрядів та іконографії образів не дає можливості говорити про їх повну відповідність. Ікони творили у домівках загальний культ набожності, лише частково ілюструючи місцеву звичаєвість.

Ключові слова: етнографічні записи, хатня ікона, народна обрядовість, легенда, побутовий звичай, іконографія.

Oksana TRISKA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4717-4396>

Candidate of Arts (Ph. D), Senior Researcher
Institute of Ethnology of the National Academy
of Sciences of Ukraine, in the Department of Folk Art,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: oksana_triska@yahoo.de

«ZVENYHORODSCHYNA.
SHEVCHENKO'S HOMELAND
FROM AN ETHNOGRAPHIC
AND DIALECTOLOGICAL POINT
OF VIEW» AS A SOURCE FOR LEARNING
TRADITIONS OF THE DOMESTIC ICON

Abstract. The article analyzes the folk rituals of Zvenygorod region in terms of religious traditions rooted in everyday life. The Actuality of the work consists in introduction to the scientific circulation of the work of A. Krymsky «Zvenygorodschyna. Shevchenko's homeland from the ethnographic and dialectological point of view». The subject of the research is the folk calendar, legends and Christian beliefs recorded in the villages of Zvenygorod region. The ceremonial traditions associated with the theology and use of domestic icons act are the main object. The purpose of the article is the comparison of folk beliefs with the theme of icons distributed in rural areas of the last quarter of the 19th — beginning of the 20th centuries, and the comparison of oral and visual information. The structural method is applied, as the main one in the complex analysis of religious ritualism, as well as the comparative one, which allows to draw parallels between folk, religious and iconographic traditions of the described region.

The study revealed that the ritualism of the rural population of Zvenyhorodschyna was based on archaic worldview, which relied on the gravity of folk traditions. The main information about domestic icons can be found in the folk calendar. Christian beliefs shaped the way of life and accompanied the peasant from his birth to death. Time was counted from holiday to holiday — it was closely intertwined with agricultural rites and folk signs. One of the most important parts was the utilitarian combination of ritualism and life realities. The villagers put their hope in the care of the saints in all their life cycles. First of all, the «chief gods» are Jesus and the Virgin Mary. Prayer to St. Nicholas helped with various needs. St. Julian and St. Kozma and Demian were the guardians of the children. The only image that had a clear household, not just a spiritual use was the icon of the Virgin Mary Burning bush — according to eyewitnesses, she stopped the fire. Comparison of Christian beliefs with iconography of domestic icons does not make it possible to speak of their full conformity. Icons created a common cult of piety in homes, only partially illustrating local religious traditions.

Keywords: ethnographic records, domestic icon, folk rituals, legend, household custom, iconography.

Вступ. Використання образів у домівках тісно пов'язане з народною обрядовістю, описаною в етнографічних джерелах другої пол. XIX — поч. XX ст. З них можемо почерпнути свідчення про хатні ікони, розміщені, здебільшого, в розвідках, присвячених житлу та сільському побуту. Інформації збережено небагато, тому виявлення нових фактів є неоцінним доповненням до історії української іконописної традиції.

Новизна та актуальність статті полягає у введенні до наукового дискурсу праці Агатангела Кримського (1841—1942) «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» на предмет аналізу побутових релігійних традицій. Вперше вона згадана у виданні *Ікони Шевченківського краю* [1]. Структура альбому побудована на основі народного календаря, опублікованого А. Кримським. Проте упорядники не брали до уваги записані обряди та повір'я. *Метою* розвідки є зіставити народні вірування з тематикою ікон, що побутувала у сільському середовищі останньої чверті XIX — на початку XX ст., порівнявши усну інформацію з візуальною.

Визначний сходи-, мовознавець, історик і організатор української науки А. Кримський вважав Звенигородщину своєю малою Батьківщиною (іл. 1).

Іл. 1. Агатангел Кримський, фото

Плануючи етнографічне дослідження, він констатував, що на початку XX ст. цей край й надалі «залишається для етнографічної та лінгвістичної науки terra incognita». Вчений розумів, що звичаєвість кожної місцевості є одним із чинників ідентичності. Будучи визначним лінгвістом, А. Кримський повсякчас аргументував мовну окремішність українців, не погоджуючись з теорією Погодіна-Соболевського, яка заперечувала автохтонність населення Наддніпрянщини [2] (*за цією теорією мешканці регіону є переселенцями з ареалу Карпат, які у XIII—XIV ст. колонізували території, прийшовши на місце літописних полян, які, втікаючи від монгольської навали, переселились на північний схід. — Прим. авт.*). Зафіксовані записи змальовують обрядову ідентичність краю, надаючи малій Батьківщині Тараса Шевченка, що віддавна вважається символічним центром українства, додаткове цьому підтвердження.

Більшість опублікованих матеріалів зібрана сільськими мешканцями на прохання вченого. Це інформація різних респондентів — зокрема, автором розділу *Село Колодисте на Звенигородщині* є Іван Лисак. А. Кримський так описував їхній процес співпраці: «Оці мальовничі образки сільського життя-буття надіслав до мене 1906 року селянин із с. Колодистого Іван Лисак. Це собі простий селянин, тільки ж дуже інтелігентний, добре начитаний... Дано було Ів. Лисакові писану етнографічно-побутову і фольклористичну програму. Тільки ж він не надто тримався програмового плану, а писав так, як йому підказувала асоціація ідей. З художнього боку — його записи через те лиш виграли, але з систематичного — трохи програли, і мені довелось тепер, перед друком, декотрі його розділи попереставляти... Усі талановиті записи Ів. Лисака подаються тут в його безпосередній, первісній формі і віють на читача щиро народнім, любим ароматом українського села» [3, с. 68]. В книзі подано також фото й факсиміле І. Лисака (іл. 2, 3) [3, с. 69].

Окрім того, велика частина матеріалу записана у 1878 р. мешканцем містечка Лисянки Йосипом Димінським, [3, с. 163]. *Весілля в с. Попівці* сформоване з різних джерел [3, с. 85]. Всього до описів залучені села: Попівка, Мизинівка, Чикиркозівка, Багачівка, Хлипнівка. Гусакове, Вільхивець, Звенигородка, Керелівка (Шевченкове), Скалеватка, хутір Невмитий, Неморож, Озірна, Тарасівка, Гудзівка — Звенигородського р-ну, Колодисте — Тальнівського р-ну,

Лисянка, Ріпки, Журжинці — Лисянського р-ну, Пальчик, Шостакове — Катеринопільського р-ну, В'язівка, Зелена Діброва — Городищенського р-ну, Товста, Каменече, Торговиця — Новоархангельського р-ну [3, с. XIII].

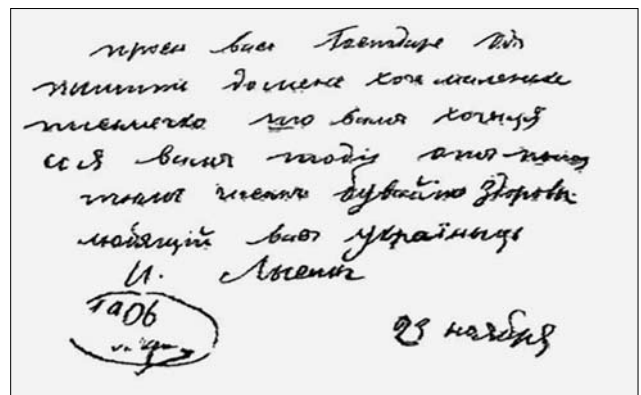
Основна частина. «Звенигородщина...» була підготована до друку 1930 р., проте не видана. У 2009 р. один з макетів опублікували, зберігши народну мову записів (у статті наводимо цитати мовою оригіналу). Джерелом інформації щодо місцевих традицій є народний календар — він записаний 1905 р. І. Лисаком під назвою *Баб'ячий календар*.

До архаїки сільського побуту належав відлік часу — він вівся від свята до свята. «Той календар, що в церкві та що кацапи продають на ярмарках, наші люде тоже знають — місяць гинвар, місяць хевраль...», проте між собою рахувалося «по празниках та по ниділях» [3, с. 178]. Рахунок починали з Різдва — на 6 тижні від нього було Стрітєння, на 10 тижні — св. Явдокиї (1 березня), на 11 тижні — Сорок святих (9 березня) [3, с. 178], далі йшло Благовіщення, св. Юрія, літнього Миколи. Відлік тягнувся від Паски до Петра. Події відбувались на «Вербнім тижні, Білім, Провіднім», або в «Кличалну п'ятницю або суботу» [3, с. 23]. Всі важливі дати також рахували тижнями — жінки говорили: «мої дитині буде год у дві ниділі послі первої Причистої», «моїм батькові буде год якраз на зимного Миколая, як вони вмерли» [3, с. 37], «як настане 12 неділя після Різдва — значить треба їхати сіяти» тощо [3, с. 38].

Передбачення погоди повсякчас пов'язували зі святами. «От, діти, щоб ви знали: що як буде на Варвари сніг або мороз або ж тепло, то нипримінно те буде саме і на Різдво (іл. 4). Або так, возьміть собі протів Виликодня. Ото вам, як на Сорок Сьватих яка буде погода, то й нипримінно така сама буде і на самий Виликдинь» [3, с. 23]. Природні прикмети в день свят були визначальними: «...як буде до Різдва иній сідати на дереві дуже здоровий і дуже часто, то на той год буде дуже здоровий врожай на озимину, а як же инію до Різдва ни буде, а буде тіки послі Різдва дуже великий иній, то буде дуже добрий врожай на ярину; а як не буде ні до Різдва, ні послі Різдва, то буде голодний год [3, с. 38]. Відповідно — якщо на Покрову вітер буде з півдня, то зима буде «гнилою», якщо з заходу — середньою, якщо з півночі — «лютою» [3, с. 39]. На Святвечір селяни не забували про май-

Іл. 2. Іван Лисак, фото, 1906 р.

Іл. 3. Факсиміле Івана Лисака: «...тым часомь бувайте здоровы любящій вась україньцѣ І. Лисак», 1906 р.

Іл. 4. Св. Варвара, хатня ікона. Друга пол. XIX ст., дерево, олія. Черкащина. Прив. збірка

бутні посіви. Існував звичай, що для того, щоб вберегти озимину від вимерзання, між першим і другим споживанням куті, потрібно було підкинути її до стелі і промовити: «Морозе, морозе! Іди до нас вечерати та ни поморозь нам жита і пшениці!». Таке ж замовляння практикували й на Щедрий вечір — воно стосувалося інших насаджень [3, с. 16]. У щедрівках просили Бога про добрий врожай: «Ой у полі, в полі, сам плужок оре. Як не сам плужок, то Господь оре. Як не сам Господь — діва Марія. Діва Марія їсти носила, їсти носила, Бога просила: Ой роди, Боже, жито-пшеницю, жито-пшеницю, всяку пашницю!».

Всі землеробські процеси зв'язались зі святами. Сільськогосподарський цикл звучав лаконічно: «А на Воздвиження — замикається зимля от всяких ростеній, а на Благовіщення — одмикається» [3, с. 23].

В хаті символами опіки вищих сил над всією родиною були образи. До них відносились з особливою повагою та любов'ю. Ікони висіли як в бідніших, так і в багатших домівках. Очевидно, у багатших «хати прикрасують дорогими образами, та килимами пооббиваті стіни, та гарне ліжко, а на йому багато подушок» [3, с. 31]. Господині плекали квіти і прикрашали ними і себе, і образи: «А в разні квітки, цвіти — то наші дівки дуже вірують. Єсть таких багато, що садять пирид вікнаме. І найбільше в нас дівки кохають барвінок, повняки, аргонію, васі'лки, любисток, постілійони, королів цвіт, настурці, чорнобривці. І вони циме квіткаме усіма ни квітчаються, а тіки де-якиме. А остальниме всякиме квіткаме у хатах квітчають коло образів, на стінах скрізь, на сволоці, геть скрізь де можна, там і квітчають. І ці квітки в хатах коло образів стримлять цілий год, аж доки другі наростуть...» [3, с. 15].

День сільського мешканця починався з молитви: «В хаті — чоловік (мужчина) встав рано, вмивсь, богу помоливсь, і тоді вже готовий до роботи і до сніданку» [3, с. 36]. Жінка молилася пізніше, аж всіх погодує та виконає ранішню хатню роботу. Молитви і звернення до Бога були важливими у вихованні дітей. Існувала приказка «Де страх, там і Бог»... Одне з перших слів, які вчили дитину, було «дя(куй) Бозі». Вечорами малюку показували на місяць, потім на образ і питали: «Де Бозя?». Зранку, перед їжею, діти повинні були помолитися. Це називалося: «Батьку, мамо, молись мене!» — малі діти просили батьків проказати «Отченаш», слова якого вони повторювали за ними —

тоді вважалося, що дитина вже «молена». В багатодітних сім'ях (особливо), як дитина встала — то відразу хоче їсти, а батько йому «дає лопощірки, тай приказує: «А вперед Богу молись! а Богу молись!»! А потім пояснює: «Отак! молисья Богу, то я вас ни буду бити ніколе, а того ледачого раз у раз битиму» [3, с. 63].

Молитву «Отченаш» згадували в «заколисаних» (колискових. — Прим. авт.) піснях: «Люлю, люлю, котку наш! Чи ти вмєєш «Отченаш»? — ой я вмю «Отченаш», тай ще краще за вас. Бо я в школі був, «отче нашу» вчився, та з полицки вбився...» (записана 1890 р. [3, с. 59]. Власне у школі дітей навчали закону Божого, «Ветхаго і Новаго завета» [3, с. 66]. Також вважалося, що святі Кузьма і Дем'ян (вшановували 1 листопада) допомагають дітям вчитися: «Святі Кузьма й Дем'ян безсеребраники! заступітьє за нас і допоможітьє дітям учитися гарно» [3, с. 196].

У всі важливі періоди життя, одним з яких було народження дітей, українці покладалися на опіку святих. До образів зверталися за допомогою в різний спосіб. У с. Попівка (записано 1905 р.) існував особливий ритуал, який жінка відбувала перед пологами. Перед тим, як розродитися, вона повинна була помити всі ікони і напитись «теї води навхрест, що нею мито образи. Після цього — одсунути стола од лавок, насипать солі на всі чотири роги стола і наливать тієї ж води. Потім проходить кругом стола, тричі по дев'ять разів, шептати «Богородице» і злизувати язиком ту воду з сіллю... Коли приходить баба (повитуха, очевидно), то вона вже водить породіллю і проказує «Богородице» [3, с. 166]. Це однією традицією було замовляння перелогів у апостолів Петра і Павла: спочатку промовляли молитву Богородице-діво радуйся..., після чого читали дев'ять разів: «Ішов собі сьвятий Петро і сьвятий Павло, найшли собі три находки: Петрові — рукавиці, Павлові — ногавиці, а Иродові — перелогі в роги» [3, с. 421].

Народження немовляти супроводжувалося іншими звичаями: після появи дитини на світ «баба» кладе її купає її в ночвах, потім, витягуючи, хрестить немовля і промовляє: «Іване Христителю! христи воду і благослови і христи бладеньця новорожденного Івана» [3, с. 167]. До породіллі повитуха промовляла іншу приповідку: «Ішла Матер Божа золотим мостом, з Сусом Хрестом, із золотім очіпочку, в срібних ризах, золотю палічкою підпералася, з золотими ключами, враз відмикати, враз вимовляти, щоб він не бунтувався, не

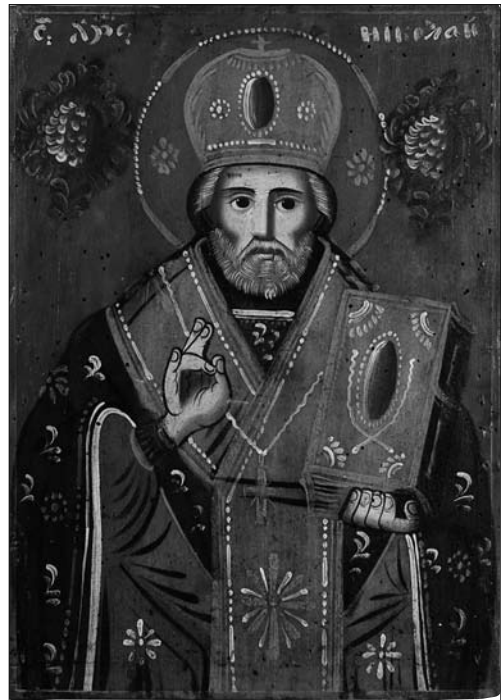
брикав, не скакав, щоб він під пуп на своє місце став. Ти враз, ти вразище, не я тебе вимовляю: сам Господь вимовляє і під пуп тебе посилає...» [3, с. 167].

За повір'ям вважалося, що в хаті живуть три ангели — кожен з них сидить на вікні, вони тішаються, коли всі перебувають у злагоді, і сумують, коли сваряться. Тому на вікні не варто вчиняти ніяких непристойностей, зокрема бити воші — інакше ангели покинуть хату і вона наповниться «ничистиме духаме»: тоді довго прийдеться чекати, коли ангели повернуться [3, с. 65]. По особливому відносились до «різдвяних» ангелів — люди вірили, що на Святвечір вони літають у дворі, а тому виходили послухати їх спів [3, с. 210].

Ікони пов'язували з народною медициною — до зображення св. Пантелеймона (вшановували 27 липня) молилися за здоров'я. Водночас, і звичайні й освячені трави, які помагали від недуг, клали за образами: «В вас є зілля любисток? — питає одна жінка другу. «Он є, наче за Миколайком» (іл. 5) [3, с. 52]. Властивості лікувальних трав часто пов'язували з тим чи іншим святом — наприклад, трави, зібрані на св. Симона Зилота помагали од жіночих хворіб. «Кле'чинья» — гілки липи і клена, якими прикрашали хату на «Зелені свята» (Зішестя Святого Духа), також використовували з лікувальною метою [3, с. 15].

Хатня ікона була неодмінним елементом весільних обрядів — при сватанні, погоджуючись на одруження, образ знімали зі стіни і клали на стіл. Дійшовши згоди щодо весілля, батько, а потім матір, благословляли наречених хлібом, після чого ті тричі цілували образ, що лежав на столі [3, с. 81]. Перед вінчанням батьки благословляли молоду вже раніше посвяченою іконою. Коли молода від'їжджала з дому, образ знімали зі стіни, співаючи: «Благослови, Боже, Пречиста, Госпоже, Отець і мати, Сестри і брати, До свекра їхати» (записано 1878 р. [3, с. 154]). Прийшовши до свекрухи, наречена ставила перед нею образ і кланялася [3, с. 101].

Дівчата, мріючи про одруження, довірялись багатом святам — Богородиці, святам Дмитру, Катерині та ін. На другій Пречистої (8 вересня) дівчата говорили: «Пресвятае Причиста! Дай міні чоловіка плечистого, з добрими волами, з гарними возами, й чорними бровами!» [3, с. 186]. На Покрови (1 жовтня) молилися: «Пресвята Покрівонько! покрий міні голівоньку хоч і ганчіркою, аби не быть дівкою». На Дмитра (26 жовтня) — «швидко хрестилися і шепо-

Іл. 5. Св. Миколай, хатня ікона. Друга пол. XIX ст., дерево, олія. Черкащина. Прив. збірка

тіли: «Святий Дмитро! дай міні чоловіка хитро! сякий-такий аби був, аби хліба роздобув! сякий-такий аби був, аби хліба роздобув! [3, с. 192, 195].

На Катерини (24 листопада) дівчата закликали до себе долю: сходились до вдови, варили пшоняну кашу, потім, як смеркалося, виходили з кашею і макогоном до воріт, стукали ним і казали: «Доле, доле! Йди до мене каші їсти». Потім рахували кілки в тину і примовляли: «Вдівець, молодець...», гадаючи, хто за кого вийде заміж [3, с. 200]. Як бачимо, свята, маючи яскраво виражену християнську обрядовість, зберігали ознаки яскравого ігрового й побутового дійства. Важливо, що вони відбувалися в день того чи іншого святого й завжди асоціювалися з його іменем.

В переддень Дмитрової суботи, в п'ятницю, в одній з хат зустрічалися «мироносиці» (жінки, які вже не родять дітей), запрошували до себе «не мироносиць» — разом вечеряли, молилися, а потім, усю ніч, хто вміє читати, по черзі читали Псалтир, співаючи 20—30 божественних пісень [3, с. 195].

На образах відтворювали різних святих — про багатьох з них побутовало багато переказів та легенд. Незамінною була ікона Богородиці Неопалимої купини (вшановували 4 вересня, іл. 6). Вважали, що вона може відвернути пожежу — при потребі її ви-

Іл. 6. Богородиця Неопалима Купина, хатня ікона. Друга пол. XIX ст., дерево, олія. Черкащина. Прив. збірка

носили з хати і тримали навпроти вогню. Це часто допомагало зупинити і вітер, і вогонь. В календарі описано, як у 1870 рр. горіло містечко в Рижанівці: «... Там таке було, наче Страшний суд. Один жид побіг до священника і просив молитися лютому святому, якого той знає, аби хата не згоріла. Піп взяв гроші і сказав, що йде молитися, а жидові дав образ Богородиці Неопалимої Купини і сказав виїзти на хату і тримати його. Вигоріло все містечко, а хата жида збереглася» [3, с. 183, 184].

Одним з найважливіших був святий Миколай (відзначали 6 грудня Зимового, 9 травня — Літнього Миколая). «Старі люди колись любили диржати в хаті образа сьвятого Миколая, бо цей образ дуже помагає од усякого нищасьця. Як де шо пропаде у когонибудь, або коні вкраде хто у кого, або здохне шо у кого, або яке друге лихо зробиться кому-нибудь, то тоді у самий перед треба просити на поміч сьвятого Миколая, щоб він помилував... От, наприклад, заслабне у мене шо-нибудь: чи дитина, чи батько, чи мате, — то треба зараз просити Миколая на поміч. І він помилує, як схоче» [3, с. 202]. На Звенигородщині побутувала молитва: «Йшов Миколай горою — вів челядь з собою. В чорне вбрався, чорним підпирився, с Чорного моря води брав, душу і тіло ратував» [3, с. 203]. За однією з бувальщин, бідна вдова, що мала трьох доньок на виданні, дуже просила св. Миколая про їх одруження. Одного разу вночі, коли вона

молилася до святого, з'явився сивобородий старець та покликав йти за собою. Вона прийшла за ним до церкви й отримала три вузлики з грішми. Жінка розказала про цю подію громаді, думаючи, що, можливо, це злодій їй передав церковні гроші. Проте, як з'ясувалось, зі скарбниці нічого не пропало — це була справа Миколая: дуже скоро неодружених дочок засватали найкращі сільські парубки [3, с. 203].

Часом Угодник міг покарати за недотримання обіцянки — так сталося, зокрема, з господарством Хвилончиків у с. Попівка. Спочатку святий допоміг їм оздоровити худобу, але господиня забула поставити біля його образу свічку — тому в них сталася пожежа. «Коли оце все скоїлося..., аж допіро згадала, що обіцяла святому Миколі. А люди й кажуть: «То тож ти не допилнувала своєї обіцянки, а святий Микола прийшов і запалив. Він же приходив з банькою. Що було б тобі попрохати його? Був би і погасив. А ти про нього і геть забула» [3, с. 204]. Назагал вважалося, що Миколай «...такий, що всенік бачить і свого не подарує, а коли його попросять, то він і допоможе» [3, с. 202]. Про популярність святого свідчить поширена в народі легенда про Миколу та Арію («Гарія»), згідно з якою св. Угодник побився з Арієм, за що Бог покарав його, відібравши митру. «То ото ж і образ є в нашій церкві як Микола Гарія ногами б'є. Отак святий Микола залишився на всю зиму без кубка, що й з хати не було в чім вийти: та ото вже він аж весною вийшов без кубка. Але опісля як зачав у Господа прохати, що, мовляв, я ж за Тебе доказував, Тобі ж хотів лучче зробити, а Ти мене накарав і без кубка залишив, — на сміх людський лисиною блискаю, то Господь змилосердивсь та й повернув йому кубка. Отож і намальовано на образі, як Матер божу з Спасителем накладають святому Миколі кубка» [3, с. 205].

Вагомим святим був Юліан Кенноманійський (Устиніан, Вустиміян, Устиліан, Устиміан, Істалиан, 13 липня, іл. 7). За народною традицією його вважали охоронцем дітей [4, с. 335]. Зображення святого були дуже популярними — на Звенигородщині існував звичай: «У якої жінки немає дітей, то вона носить у пазусі образок святого Вустиміяна. І в церкві наймає службу Божу, щоб просити Вустиміяна послати дитину». Подібно відносились і до св. Севастяна (26 лютого) — жінки, які не мали дітей, носили його образок у «пазусі» [3, с. 273].

Практичного значення надавали іконам святих Зосима і Саватія (8 серпня). Вони були охоронцями пасічників та пасік — зберігся спеціальний документ, як поводитися з зображеннями святих при перенесенні роїв бджіл. Це «Заговоръ при поставкѣ пчель на льто в пчелникъ, старик хохол-пчеловод научиль» [3, с. 291]. В ньому йдеться, що вивіз бджіл в степ варто супроводжувати іконою соловецьких чудотворців Зосима і Саватія. Прибувши на місце, образ потрібно закріпити на палці, виймаючи дерев'яний «швкорень изъ арби», класти його під ікону, приговорюючи, щоб бджоли принесли Господеві «воск на свичу, медъ на пищу». Якщо не було ікони, до дерева треба було прибити маленький хрестик — лише після цього можна формувати пасіку. Вважалося, що це допомагало збільшити медобори. Коли нападали чужі бджоли, потрібно було знайти в лісі деревце або кущ, в якого з одного кореня виростали три стовбури, покласти його біля ікони або хреста і примовляти, що «сіє древо» Зосима і Саватія [3, с. 292].

Популярність і довіра до основних християнських святих підтверджувалася численними молитвами — коли одна жінка згрішила в день, коли відзначали Михайлове чудо (6 вересня), то у церкві відправляли акафісти святим Михайлові, Миколаєві, Пантелеймонові, Ісусові [3, с. 185], більшість образів яких висіли у світлицях.

Багато хатніх ікон, що побутовали на Звенигородщині, збережені до сьогодні. Це дає можливість зіставити їх з описаними обрядами і звичаями. Актуальним є питання вибору релігійних сюжетів. В народному календарі зафіксовано 77 свят. В альбомі *Ікони Шевченківського краю* опубліковано біля 45 сюжетів [1], у виданні *Народна ікона Середньої Наддніпрянщини...* [5] — коло 90. Проводячи паралелі між усною обрядовістю та іконографією, бачимо, що вони були пов'язані лише частково. Яскравим прикладом є фольклорні перекази про апостолів Петра і Павла (вшановували 29 червня). Зокрема, в оповіді *Сон про Богородицю та Петра і Павла* йдеться про близькість апостолів до Христа: Ісус просить їх взяти хрести, йти до людей та переказувати сон, що приснився Богородиці (в ньому Марія побачила Сина, розп'ятого на хресті) [3, с. 421]. Всього в записах фігурує вісім легенд, в яких Петро і Павло мандрують краєм, їхнім іменем замовляють перелogi, від св. Петра за-

Іл. 7. Св. Юліан, хатня ікона. Друга пол. XIX ст., дерево, олія. Черкащина. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»

Іл. 8. Богородиця з Дитям, хатня ікона. Друга пол. XIX ст., дерево, олія. Черкащина. Прив. збірка

лежить, кого він пустить до раю тощо [3, с. 422]. Незважаючи на велику шану, яку віддавали апостолам (важливим був Петрівський піст, в Петрівку співали «Петрівчаних» пісень тощо), образи зі святими належать до рідкісних: серед 618 творів, опубліковано лише одне їхнє зображення [5, с. 496]. Як бачимо, тематика образів не завжди збігалася з популярністю святих — вибір ікон залежав, оче-

Іл. 9. Христос Спаситель, хатня ікона. Друга пол. XIX ст., дерево, олія. Черкащина. Прив. збірка

Іл. 10. Господь Саваоф, хатня ікона. Друга пол. XIX ст., дерево, олія. Черкащина. Прив. збірка

видно, від запропонованого малярами репертуару, який, в свою чергу, залежав від поширених іконографічних зразків.

До найбільш поширених належали зображення Христа Спасителя та Богородиці з Дитям (іл. 8, 9). Це була основна пара образів, яку називали «благословення батьків» або «головні боги» [6, с. 180]. Про їх «всесильність» говорить повір'я, що саме Богородиця розкаже Спасителю про добрі справи по-

мерлого та визволить його з пекла (відразу після відходу у вічність) [3, с. 215].

Дуже поважно відтворювали Бога Отця — його малювали в портретній подобі, високочолим з могутньою бородою в сюжеті *Господь Саваоф* (іл. 10), або на іконі *Христос — Недремне Око*. На Звенигородщині саме зверненням до Бога Отця виганяли нечистих з хати: «Я хрещений і віруючий, ім'я бога Саваохта заклинаю вас, вийдіть, скільки вас тут є» [3, с. 270].

Поширення різновидів Христологічних та Богородичних ікон, а саме *Христос Виноградар*, *Христос Добрий Пастир*, *Нерукотворний образ*, *Розп'яття з Пристоячими*, *Плащаниця*, *Тайна вечеря*, *Богородиця Троєручиця*, *Богородиця Печерська*, *Богородиця Скорботна*, *Богородиця Охтирська*, *Коронування Богородиці* засвідчують широкий перелік сюжетів, які відтворювали народні малярі. Проте ці теми, здебільшого, не артикулювалися в народних повір'ях.

Віра в чудодійну силу св. Миколая підтверджувалася численними іконами святого — його малювали окремо та у поєднанні з: *Богородицею з Дитям*, *Новозавітною Трійцею*, *Ісусом Христом Недремне Око*, святими Катериною, Варварою, Параскевою, архангелом Михаїлом та ін.

У великій повазі був св. Пантелеймон. На образах, зазвичай, святого називали *Пантелеймон Цилитель*, проте в народі вважали ще Паликопою — вірили, що якщо хтось в його день буде працювати, то буде покараний вогнем — загоряться снопи, хата, крам [3, с. 432—434]. На хатніх іконах фігурує багато святих, яких вважали охоронцями, проте за церковним календарем їх дні не відзначали — це, зокрема, святі Юліан, Харлампій (10 лютого), Влас (11 лютого), Константин і Олена (21 травня), Борис та Гліб (20 липня), Марія Магдалина (22 липня) [3, с. 278, 429, 430].

Незважаючи на те, що селяни дуже шанобливо відносились до головних церковних свят, хатні ікони з темами празників були в меншості — зрідка зустрічалися твори з *Воздвиженням Чесного Хреста*, *Різдом Ісуса Христа*, *Богоявленням*, *Стрітенням Господнім*, *Благовіщенням*. Дещо більш популярними були образи *Успіння Богородиці* (першої *Пречистої*) та *Покрову Богородиці* [1, с. 34—36, 148, 149].

Висновки. Праця А. Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» відтворює яскраву картину сільської обрядовості другої пол. XIX ст. — поч. XX ст. Вона засвідчує, що фольклорні традиції та особливості народної християнської моралі плекались та зберігались, насамперед, у сільських місцевостях Русі-України. Безпосереднє прожиття християнських свят вказує на тісний внутрішній зв'язок релігійного, особистого та природного начал.

Етнографічні записи змальовують патріархальну традиційність українського села. В повсякденному житті співіснували християнська смиренність, атавізми минулого та реалії нового часу. Релігійні вірування формували уклад життя й супроводжували селянина від народження до смерті. Зокрема, відлік часу вівся від свята до свята й був тісно переплетеним із землеробськими обрядами й народними прикметами.

Головні відомості, що стосуються хатніх ікон, знаходимо у народному календарі, записаному за хронологією церковного. Оpubліковані легенди й перекази частково пояснюють сприйняття святих — для сільських мешканців важливим був утилітарний символізм святого. Людина проживала життя за благословення «головних богів» — Ісуса та Богородиці. Богородичні та Христологічні ікони, з певними іконографічними відмінностями, повторювались з хати в хату.

Дві ікони, з поміж усіх, мали чітко виражене прикладне, а не лише духовне призначення. Це *Богородиця Неопалима купина*, яка, за свідченнями очевидців, зупиняла пожежу, та *Святи Зосим та Саватій*, зображення яких розміщували в лісі для охорони пасік.

Серед вибраних святих основним заступником був св. Миколай. Св. Юліана вважали опікуном дітей, святих Козьму й Дем'яна — також. Водночас порівняння вірувань та іконографії творів не дає підстав говорити про їх повну відповідність. Так, ікони св. Юліана були поширеними, святих Козьми й Дем'яна — ні. Селяни дуже поважали «громовержця» пророка Іллю, проте його зображення належать до рідкісних. Натомість, святих Зосима і Саватія малювали, проте їх день не відзначали.

Народні повір'я формували особливе відношення до певних нецерковних свят. Селяни вшановували їх, боячись покарання. Це, зокрема, день св. Пантелеймона-Паликопи, святих Бориса та Гліба, святих Константина і Олени та ін. Назагал, хатні ікони творили загальний культ набожності, не ілюструючи, а лише частково відображаючи локальні традиції.

Описані у праці А. Кримського народні звичаї Звенигородщини наповнюють обрядовість Наддніпрянщини етнічною специфікою та колоритом, підтверджуючи багатовікову релігійність українського села.

1. Лихач Л., Корнієнко М. *Ікони Шевченкового краю*. Київ: Родовід, 2000. 232 с.
2. Задорожний В.Б. Погодіна-Соболевського теорія. *Ізборник*. URL: litopys.org.ua
3. Кримський А.Ю. *Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р.* Черкаси: Вертикаль, 2009. 464 с.
4. *Народна ікона Чернігівщини: альбом*. Упор. Романів-Тріска О., Кісь А., Молодій О. Львів: Ін-т колекціонерства при НТШ, 2015. 424 с.: іл.
5. Найден О. *Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору*. Київ, 2009. 546 с.
6. Чубинський П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край*. Санкт-Петербург, 1872. Т. 2.

REFERENCES

- Lykhach, L., & Kornienko, M. (2000). *Icons of Shevchenko region*. Kyiv: Rodovid [in Ukrainian].
- Zadorozhny, V.B. Pogodin-Sobolevsky theory. *Isbornik*. Retrieved from: litopys.org.ua [in Ukrainian].
- Krymsky, A.Yu. (2009). *Zvenyhorodschnyna. Shevchenko's homeland from the point of view of ethnographic and dialectological: Reproduction from the author's model 1930*. Cherkasy: Vertical [in Ukrainian].
- Romaniv-Triska, O., Kis, A., & Molodyi, O. (2015). *Folk icon of Chernihiv region: album*. Lviv: Collectors' Institute at the NTSh [in Ukrainian].
- Nayden, O. (2009). *Folk icon of Middle Dnipro region in the context of rural cultural space*. Kyiv [in Ukrainian].
- Chubynsky, P. (1872). *Proceedings of the ethnographic and statistical expeditions of the South-West region (Vol. 2)*. St. Petersburg [in Russian].